

Hoe dichterbij Dordt... Stadsplanning in laatmiddeleeuws Dordrecht

Citation for published version (APA):

Naaktgeboren, P. (2017). Hoe dichterbij Dordt... Stadsplanning in laatmiddeleeuws Dordrecht. *Holland: regionaal-historisch tijdschrift*, 49(4), 169-177. [2].

Document status and date:

Published: 01/01/2017

Please check the document version of this publication:

- A submitted manuscript is the version of the article upon submission and before peer-review. There can be important differences between the submitted version and the official published version of record. People interested in the research are advised to contact the author for the final version of the publication, or visit the DOI to the publisher's website.
- The final author version and the galley proof are versions of the publication after peer review.
- The final published version features the final layout of the paper including the volume, issue and page numbers.

[Link to publication](#)

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal.

If the publication is distributed under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license above, please follow below link for the End User Agreement:

www.umlib.nl/taverne-license

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us at:

repository@maastrichtuniversity.nl

providing details and we will investigate your claim.

04
2017

49ste jaargang

HOLLAND

historisch tijdschrift

De nieuwe middeleeuwen

Hoe dichterbij Dordt ...

Stadsplanning in laatmiddeleeuws Dordrecht

Steden hebben in de wereldgeschiedenis altijd een grote aantrekkingskracht op mensen gehad. Daartegenover heeft men ook behoefte aan voldoende leefruimte. Elke moderne stad probeert, de een succesvoller dan de andere, om een evenwicht hierin te vinden. In de late middeleeuwen werd Holland in rap tempo een geurbaniseerd gebied. De bevolkingsdichtheid in de steden, waaronder in Dordrecht, nam in een korte tijd sterk toe. Laatmiddeleeuwse stadsbesturen werden dan ook voor vergelijkbare uitdagingen, problemen en dilemma's gesteld als waar gemeenten heden ten dage mee te maken hebben. Een analyse van de overgeleverde rechtsbronnen maakt duidelijk dat Dordrecht omwille van politieke en sociaaleconomische redenen verschillende initiatieven ontplooiden ten aanzien van de invulling van de stedelijke ruimte. Het stadsbestuur was niet de enige actor die in dit proces een rol speelde: ook de stedelingen lieten hun invloed gelden.

Introductie

Het stereotype beeld van het dagelijks leven in de late middeleeuwen is dat steden praktisch onleefbaar moeten zijn geweest. Zo zou er chaos en wanorde in de steden hebben geheerst en zou men geen aandacht hebben besteed aan de stedelijke infrastructuur. Tevens is het gemeengoed dat iedereen in die tijd de regels, als die er al waren, aan zijn laars lapte. Bovendien zouden stadsbesturen niet bij machte zijn geweest om crises te voorkomen, maar waren zij slechts in staat om noodmaatregelen uit te vaardigen. Deze hardnekkige denkbeelden zijn echter voornamelijk gebaseerd op een eenzijdige analyse van het bronnenmateriaal en op het Verlichtingsdenken: het geloof in een lineaire vooruitgang.¹

Het in de juiste historische context plaatsen van de keuren (stedelijke wetten) en gerechtsboeken (schepensbank) kan een duidelijker inzicht verschaffen in de overwegingen en keuzes van het stadsbestuur van Dordrecht op het gebied van stadsplanning.²

Vanwege de autonome bestuurlijke positie van steden in de late middeleeuwen konden stadsbestuurders zelf het stedelijk beleid bepalen en vormgeven. Zij waren onder meer verantwoordelijk voor de totstandkoming, de instandhouding en de uitbreiding van stedelijke voorzieningen. In dit kader hebben historici met name aandacht besteed aan laatmiddeleeuwse ontwikkelingen (12de–14de eeuw) in Engelse,

Afb. 1 Tekening door S. Fokke van de dijkdoorbraak en het onderlopen van de Grote Waard tijdens de Sint Elisabethsvloed op 18 november 1421, 1749. RAD, *Gemeentelijke prentverzameling*, inv. nr. 551_11212.

Vlaamse en Italiaanse steden. Voor de Noordelijke Nederlanden wordt over het algemeen gesteld dat dit proces pas in de 16de eeuw vorm kreeg. Zoals uit dit artikel zal blijken, waren Dordtse stadsbestuurders al veel eerder bezorgd om de bouw van publieke werken en de afbakening van de publieke ruimte. De regels werden niet alleen van bovenaf door het stadsbestuur opgelegd, maar via klachten en rechtsgebruik konden stedelingen direct invloed uitoefenen op het stedelijk beleid.³

Stedelijk beleid van Dordrecht

In de 14de eeuw maakte Dordrecht een economische groeispurt door en zou de stad uitgroeien tot een belangrijk handelscentrum. Als gevolg hiervan nam het aantal inwoners geleidelijk toe van ongeveer 6.000 in de 14de eeuw naar onge-

veer 10.000 in de 15de eeuw. De economische en demografische groei had tot gevolg dat de stedelijke infrastructuur een totaal ander aanzien zou krijgen. Daarbij speelden ook enkele catastrofes een belangrijke rol. In 1332, 1338 en 1457 werd Dordrecht opgeschrikt door stadsbranden die vanwege de brandgevoeligheid van de houten huizen en rieten daken grote schade aan de stad hadden toegebracht. Bij de wederopbouw vormde het verharderen van de muren en daken daarom ook een van de voornaamste prioriteiten. Verdere expansie van de stad werd door natuurlijke omstandigheden begrensd, omdat Dordrecht na de Sint Elisabethsvloeden in 1421 en 1424 een eiland was geworden. De consequentie van een groeiende bevolkingsomvang en een min of meer gelijkblijvend stedelijk oppervlak was dat men in de 15de eeuw zorgvuldig

Afb. 2 Plattegrond Dordrecht, omstreeks 1572 naar G. Braun en F. Hogenberg, RAD, Gemeentelijke prentverzameling, inv. nr. 552_232442.

om moest gaan met de benutting en de verdeling van de beschikbare ruimte.⁴

Het stadsbestuur was sinds de toekenning van het stadsrecht rond 1200 bij machte om keuren uit te vaardigen. Deze wettelijke regels die op verschillende onderwerpen betrekking hadden, van handel tot brandpreventie, waren gebaseerd op het gewoonterecht en werden in een daarvoor bestemd register vastgelegd. Nadat het stadsbestuur een besluit had genomen, werd de nieuwe keur vanaf het stadhuis aan de toegestroomde bevolking afgekondigd. In een keur werden de gedragsnormen vastgelegd waaraan de stedelingen zich dienden te houden. Tegelijkertijd werd de hoogte van de boete bekend gemaakt als men de desbetreffende regel zou overtreden. Als de stedelingen een onderling conflict hadden, dan konden zij in het uiterste geval bij de lokale schepenbank hun recht pro-

beren te halen. Deze rechterlijke instantie deed ook uitspraken bij civiele geschillen. Op basis van jurisprudentie werden de keuren na verloop van tijd aangepast aan de rechtspraktijk. Met betrekking tot het opstellen van de keuren baseerde het stadsbestuur zich niet alleen op de al bestaande gewoonterechtelijke regels, maar ook op de toen geldende bouwtechnische inzichten.⁵ Zoals nu nog steeds het geval is, bestond er toentertijd een spanningsveld tussen de regelgeving enerzijds en de dagelijkse praktijk anderzijds.

Infrastructuur

Het stadsbestuur moest ten aanzien van de infrastructuur en ruimtelijke planning met een aantal zaken rekening houden. Als handelscentrum was het voor Dordrecht van belang dat de kooplieden hun waar eenvoudig op de daartoe bestemde plekken in de havens konden los-

sen. Het was noodzakelijk dat de verschillende havens op regelmatige basis werden uitgediept. Het stadsbestuur koos er uit financiële nood voor om havenuitdiepingsprojecten door middel van lijffrentenemissies te financieren. Enkele voorbeelden, zoals in 1452 en 1461, laten zien dat het stadsbestuur inderdaad erin slaagde voldoende middelen te vergaren zodat de werkzaamheden aan konden vangen.⁶

De grond die uit de uitgebaggerde havens kwam werd vervolgens gebruikt voor de versteviging van dijken. Het was de taak van de dienstmaagden om het resterende vuil bij elkaar te vegen, terwijl de mannen alles met behulp van

karren uit de binnenstad moesten verwijderen. Op deze manier werden de bewoners actief betrokken bij het onderhoud van de havens en de schoonmaak van de stad. Nadat het project was afgerond, verkondigde het stadsbestuur onder meer dat het ten strengste verboden was om vuilnis in de haven te deponeren. Deze maatregel had overigens niet alleen betrekking op de diepte van de haven, maar ook op het voorkomen van de verspreiding van miasma, oftewel ziekmakende lucht.⁷

De doorgang van het stratennetwerk en de grens tussen de publieke en private ruimte vormden voor het stadsbestuur eveneens belang-

Afb. 3 In deze stevige leren kافت werden alle uitspraken van de schepenbank gebundeld. RAD, Archief 1, inv. nr. 13.

Afb. 4 Aanblik op het Groothoofd en de Grote Kerk van Dordrecht in de 16de eeuw. Gezicht op Dordrecht van Albert Cuyp, RAD, Gemeentelijke prentverzameling, inv. nr. 552_405891.

rijke aandachtspunten. Ambachtslieden mochten bijvoorbeeld geen voorwerpen, zoals molenstenen, voor hun werkplaats of huis bewaren. Deze hinderlijke objecten moesten binnen drie dagen worden verwijderd.⁸ Hetzelfde gold voor stedelingen die op de 'stede erve' een varkenshok hadden gebouwd. In 1447 werd bijvoorbeeld specifiek verwezen naar het gebied tussen de Gravenstraat en Putocstoren.⁹ Daarnaast werden bewoners, en dan met name diegenen die aan de haven of in een van de hoofdstraten woonden, gecontroleerd door stedelijke ambtenaren op het laten uitvoeren van illegale verbouwingen. Het was bijvoorbeeld uit den boze om met een uitbouw de doorgang van de straat of de haven te belemmeren, zoals deze keur uit 1452 aangeeft:

Wart gecundigt uten kuerboeck die vijfde kuer van tymmeren. Hierop gebieden de guede luden ende waerscuwen allen tymmerluden ende metsellaers dat sij nergens

in der haven noch in der stedegrafften op der stede erve en tymmeren noch en metseelen op alsulke boete als 't kuerboeck daeroff inhout ende correctie van scepenen.¹⁰

Bij de uitvoering van het beleid moest het stadsbestuur de grenzen van de kerkdistricten in ogenschouw nemen. Deze zogeheten immunititeiten waren gebieden in de stad waar het stadsrecht niet van toepassing was. Dit had consequenties voor het bouwbeleid en de directe omgeving. Uit een akte uit 1432 blijkt dat het minderbroedersklooster en de buurman Jacop Aerntssoen een geschil hadden over het scheiden van de waterafvoer en het gebruik van de erfscheidingsmuur. Nadat de schepenen de brieven hadden gelezen en advies hadden ingewonnen bij de reetrekken (landmeters) kwam de schepenbank tot een uitspraak. In het vervolg moesten beide partijen zich aan de opgelegde bouwnormen en afspraken conformeren. Het

klooster moest bijvoorbeeld jaarlijks een compensatievergoeding voor het gebruik van de erfscheidingsmuur van 25 Hollandse schellingen aan Jacop betalen. In de aktenboeken werden vergelijkbare vonnissen van de schepenbank in burennrechtszaken opgetekend.¹¹

Burenrelaties en -geschillen: de regulering van de stedelijke infrastructuur in de praktijk

Stedelingen dienden zich niet alleen te houden aan de afbakening van de publieke ruimte, maar moesten ook de private eigendomsgrenzen van de burenn respecteren. In dit kader had het stadsbestuur richtlijnen opgesteld voor de aanleg van erfscheidingsmuren.¹² De disputen tussen burenn over bouwgerelateerde zaken die voor de schepenbank werden uitgevochten bieden veel informatie over de manier waarop stedelingen deze keuren interpreteerden en naleefden.¹³

Zo vormde de toegang tot huizen een belangrijk thema in burennruzies. In 1405 besloot de schepenbank dat Lodewijc Barner de 'loeve' (uitbouw) die hij deelde met zijn buurvrouw, opnieuw moest opbouwen. Als eis werd gesteld dat de nieuwbouw enkel uit twee verdiepingen mocht bestaan waarbij op de hoogste etage een schoorsteen gemetseld moest worden. Kennelijk had de buurvrouw hierdoor geen toegang meer tot de achterkant van haar huis, want er werd vastgelegd dat zij voor altijd gebruik mocht maken van de kelder, de onderste verdieping van de 'loeve'.¹⁴

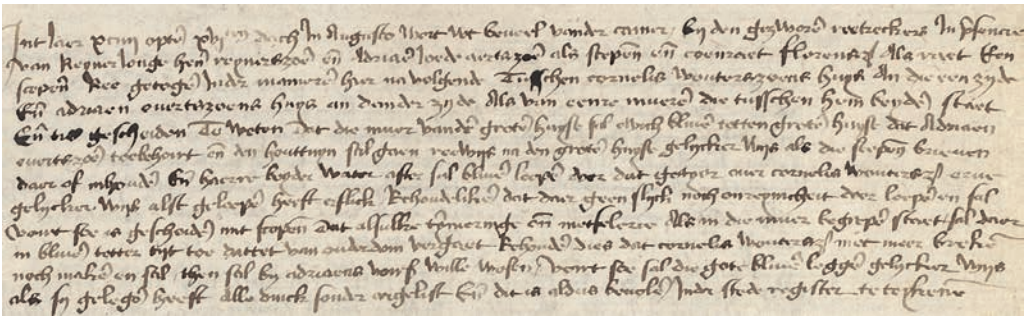
Tussen Reynout van Brakell en Jan van den Damme, wonende in de Gravenstraat, ging het dispuut in 1446 zowel over de plaats en de hoogte van de stenen muur als over de afvoer van het hemelwater. De erfscheidingsmuur zou in deze casus deels op beide erven komen te staan. De schepenen besloten dat Jan naar eigen inzicht tegen de muur aan mocht timmeren, omdat de afscheiding ook voor de helft zijn eigendom was. Daartegenover stond dat Reynout vrij was om de hoogte van de aanbouw te bepalen. Hij kreeg wel enkele verplichtingen opgelegd ten aanzien van de afwatering, maar dat was afhankelijk van het

uiteindelijke resultaat. Bij het overstijgen van Jans huis was Reynout verantwoordelijk voor de kosten van een goot. Bleef de aanbouw lager, dan moest Reynout ook zorg dragen voor de waterafvoer van zijn buurman.¹⁵

In 1494 speelde een soortgelijk geschil in de Houttuinen tussen Cornelis Wouterszoens en Adriaen Evertszoens. In deze casus kwamen de schepenen tot het besluit dat Adriaen gebruik mocht maken van de waterafvoer die via de erfscheidingsmuur op het erf van zijn buurman was aangelegd. Daarbij werd ook gelijk aangekend dat het niet toegestaan was om 'slijck' (modder) 'noch onreynicheit' (vuilnis) via de goot af te voeren.¹⁶

De ambachtslieden dienden eveneens rekening te houden met de bewoners in hun directe omgeving. Een voorbeeld hiervan is een akte uit 1503 waarin de rechten en plichten van Hubrecht Monnensoen en Jan Claessoen omtrent de erfscheiding op schrift werden vastgelegd. Klaarblijkelijk was er te weinig ruimte tussen Hubrechts oliemolen en Jans huis. De uiteindelijke beslissing van de schepenen was dat Hubrecht 'sijnen vrijen oessendrop' (druipruimte, ruimte tussen huizen) 'tot ewigen dagen hebben sall' en dat hij 'sijn vrij licht hebben sall tot ewigen dagen in den olymoelen' (oliemolen). Daartegenover was het voor Jan niet toegestaan om zijn terrein verder uit te breiden.¹⁷

Veel nijverheden waren gezien de aard van het werk aan het water gevestigd. Een casus uit 1577 laat zien dat dit soms tot problemen kon leiden. De bierbrouwers hadden voor de productie van bier 'schoon water' nodig. Dit werd niet regelrecht uit de haven geput, maar eerst tijdelijk opgeslagen in een waterput die langs de Nieuwe Haven stond. De veronderstelling was dat op deze manier de vieze elementen naar de bodem zouden zakken en er als gevolg van dit proces relatief 'schoon water' over zou blijven. Deze productiewijze vormde in 1577 echter geen garantie tot succes. De herbergiers brachten het bier terug naar de brouwer, omdat het stonk en ondrinkbaar was. Getuigen wezen de beschul-

Afb. 5 Hier wordt het geschil tussen Cornelis Wouterszoens en Adriaen Evertszoens toegelicht. RAD, Archief 1, inv. nr. 15: f. 84r.

digende vinger naar een nabij wonende verver, omdat hij met de verfsteden het water in de haven zou hebben vervuild.¹⁸

Organisatie van evenementen

De publieke ruimte was zo ingericht dat er verschillende pleinen in de stad waren waar markten gehouden konden worden. Het stadsbestuur wees plekken in de stad aan waar de marktkooplieden hun goederen mochten verkopen. Per keur werd bijvoorbeeld aangegeven waar de visverkopers al dan niet mochten staan. Voor de organisatie van de jaarlijkse Bamismarkt vaardigde het stadsbestuur in het kader van de openbare orde nauwgezette regels uit. Het was stedelingen bijvoorbeeld strikt verboden de straat waaraan zij woonden aan derden te verhuren. Tevens mochten schepen die beesten vervoerden, alleen op een bepaalde plek hun lading lossen.¹⁹

Markten waren drukbezochte evenementen die voor veel levendigheid in de stad zorgden. Andere bijzondere dagen waren de momenten waarop processies werden gehouden of wanneer een belangrijk persoon de stad aandeed. Pieter Govertssoon van Godewijck (1593-1669), een Dordtse onderwijzer, beschrijft in zijn kroniek *De beschrijvinghe van Dordrecht* hoe Keizer Maximiliaan in 1507 werd onthaald:

De geheele straet vant Groote Hooft, daer syn Majesteijt in quam, tot de Groote kerck was met alderhande bloemen bestroijt. De

huysen aen beyde syden met tapijten behangen, & groene tacken besteken, behalven de eere die hem publyckelick vande Magistraet bewesen wiert.²⁰

Dit citaat doet denken aan Koningsdag 2015, waarbij de koninklijke familie ook bij het Groot-hoofd aanmeerde. Op deze bijzondere dag werden de positieve kanten van Dordrecht uitgelicht en aan Nederland gepresenteerd. Het achterliggende doel was om de stad te promoten voor de werkgelegenheid en het toerisme. Ter voorbereiding hierop werd er veel geld geïnvesteerd in de stedelijke infrastructuur. Het laatmiddeleeuwse stadsbestuur spaarde eveneens kosten noch moeite om een goede indruk op de keizer te maken. De intredes van hoogwaardigheidsbekleders gingen gepaard met alle ceremoniële egards. De keizer werd met zijn gevolg onder begeleiding van het luiden van de grote stadsklok luidruchtig verwelkomd. In samenhang met de uiterlijke versieringen wilde het stadsbestuur op deze manier de politieke en economische status van de stad benadrukken en naar buiten toe uitdragen.²¹

Ten behoeve van de organisatie van processies was het van belang dat de processieroute veilig en goed doorgankelijk was voor de gelovigen. Daarom moesten de bewoners in de desbetreffende straten eventuele uitbouwen, zoals varkenscotten, afbreken. Bovendien werden zij verantwoordelijk gesteld voor de kwaliteit van

Afb. 6 Portret van keizer Maximiliaan, uit Emanuel van Meteren's *Historie der Neder-landscher ende haerder na-buren oorlogen ende geschiedenissen*, 1614.

het straatwegdek voor hun huis. In 1450 kregen arbeiders de opdracht om schade aan het hout van de Grote Brug te herstellen zodat men veilig de brug kon passeren. Voor de stedelingen golden op de dag zelf strenge gedragsnormen. Zo was het verboden om tijdens de optocht wapens mee te nemen.²²

Bij een ander religieus evenement had het stadsbestuur eveneens zeer strikte leefregels opgesteld. Tijdens een Jubeljaar konden normaal gesproken alleen de pelgrims die een Romereis hadden afgelegd, een volledige aflaat verdienen. Van februari tot en met april/mei 1452 was het voor de Dordtenaren en bezoekers van de stad ook mogelijk om in Dordrecht deze kerkelijke kwijtschelding van de boete te bemachtigen. Hiervoor moest men, naar analogie met de zeven Romeinse hoofdkerken, zeven Dordtse kerken bezoeken. Het stadsbestuur wilde een omgeving

creëren waarin de gelovigen tot bezinning konden komen. Daarom was het bijvoorbeeld niet toegestaan dat kinderen op straat speelden of dat er toneelspelen werden opgevoerd. Hondeneigenaren werden verzocht hun dieren binnenshuis te houden. Tevens mochten ongewenste personen, zoals prostituees, zangers en grappenmakers zich niet in de binnenstad vertonen. Op deze manier probeerde het stadsbestuur de stad te zuiveren van allerlei hinderlijke omgevingsfactoren.²³

Conclusie

Middeleeuwse steden worden in de populaire beeldvorming nog steeds weggezet als plekken waarin niet of nauwelijks werd nagedacht over de leefbaarheid van de stad. Deze bijdrage laat echter zien dat stadsbestuurders van het laatmiddeleeuwse Dordrecht wel degelijk een actief beleid voerden ten aanzien van het onderwerp stadsplanning. Men wachtte zeker niet totdat problemen zouden verergeren tot crises. Integendeel, men was zich terdege bewust van de effecten die het menselijk handelen op de stedelijke leefomgeving kon hebben. Daartoe werden de bestuurders ook enigszins gedwongen, omdat de stad te maken had met een groeiende bevolking en een min of meer gelijkblijvend stedelijk oppervlak. In dit verband waren de keuren een middel om de grenzen tussen de publieke en private ruimte te bewaken. Voor de handel en de organisatie van evenementen hadden het stadsbestuur, de stedelingen en de kooplieden er belang bij dat de infrastructuur op orde was. Soms leidde een meningsverschil over de bouwnormen tot een burengeschil dat voor de schepenvank beslecht moest worden, maar dit was alleen in uiterste gevallen vereist. De keuren en rechtszaken hebben mede de basis gelegd voor de vormgeving van de stedelijke ruimte in de late middeleeuwen. In de hierop volgende eeuwen konden de stadsbestuurders voortbouwen op het beleid van hun voorgangers.

HOLLAND

historisch tijdschrift

9 789070 403744

De nieuwe middeleeuwen